

BAĞIMSIZLIK SONRASI TÜRK CUMHURİYETLERİNİN EKONOMİK YAPILARINA GENEL BİR BAKIŞ

Ali BORA¹-Mehmet DİKKAYA²

¹ Marmara Üniv. Bankacılık ve Sig. Enst. Yüksek Lisans Öğrencisi

² İstanbul Üniv. Sosyal Bil. Enst. Yüksek Lisans Öğrencisi

ABSTRACT- *The aim of this study is to provide a general outlook on the economies of the Central Asian Countries in the aftermath of their independence. This study analyzed the economies under three subcategories: agriculture, industry and services. The countries are held under these three headings to a considerable extent.*

I. GİRİŞ

Türk Cumhuriyetleri, Azerbaycan hariç, 1991'in sonlarında bağımsızlığına kavuşan, birisi Kafkasya bölgesinde, diğerleri Orta Asya'da bulunan eski Sovyet Cumhuriyetleridir. Bu ülkelerin ekonomik yapıları incelenirken karşılaşılan en önemli zorluk, hiç kuşkusuz ekonomik verilerin yetersizliği olmaktadır. Bunun en büyük sebebi, ülkelerde Sovyet dönemi sonrası istatistik ve veri toplama merkezlerinin istenildiği biçimde oluşturulamamasıdır.

Yeni Türk Cumhuriyetleri,¹ yaklaşık 4 milyon kilometre kare alanı kaplayan, açık denizlere kapalı bulunan ve içinde buldukları bölgenin büyük kesiminin çöllerle kaplı olduğu ülkelerdir. Bu ülkeler arasında, doğal kaynakların dengesiz bir dağılıma sahip olduğu ilk göze çarpan özelliklerdendir. Toplam nüfus 60 milyona yaklaşmış olup, Kazakistan hariç diğer cumhuriyetler hızlı nüfus artışı ile karşı karşıyadırlar. Bu cumhuriyetlerde gençlerin nüfusa oranının oldukça yüksek olup, ortalama hayat süresi 70'in altında ve işgücü katılım oranı %85'lerde seyretmektedir.[1;27-30]² Ekonominin temel özelliği, yaklaşık bütün cumhuriyetlerde tarım sektörünün ağırlıklı bir paya sahip olmasıdır. Ortalama olarak istihdamın yarısı da bu sektörde yoğunlaşmıştır. Sanayi işletmeleri ise eski SSCB'nin genel yapısından payının alarak, geri kalmış ve hantal özellikler göstermektedir.

¹ Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan.

² Alexander Samorodov, "Background Information on Population, Economic Developments Labour Markets and Employment". Economic Transformation and Employment in Central Asia, International Labour Office, Ankara: 1994, s. (27-30).

II. GENEL EKONOMİK YAPI

Dünyanın en zengin altın madenlerine sahip olan Türkistan,³ tarımsal ürünler yönüyle SSCB'nin pamuk ihtiyacının %90'ını, pirinç ve meyvenin %65'ini, ipek üretiminin %70'ini, kenaf ve kauçuğun tamamını karşılayabilmisti. Eski SSCB'nin en büyük hayvancılık merkezi olma özelliğini taşımış olan Türkistan 100 milyon baş hayvanın beslenmesine yetebilecek 213 milyon hektar genişliğinde topraklara sahip bulunmaktadır.[2;261-262] Kafkasya'da bulunması nedeniyle Türkistan içerisinde sayılmayan Azerbaycan ise, dağılan SSCB'nin pamuk üretiminin %7'sini, tütünün %21'ini karşılamış ve toplam tarım ürünlerinin %10'unu üretebilmişti. Sovyetler Birliği'nin dağılması sonucu ortaya çıkan bu yeni cumhuriyetlerde tarımsal üretim yapısı; ülkelerin değil, Birliğin ihtiyaçları doğrultusunda planlandığı için bazı ürünlerde önemli üretim fazlalıkları, bazılarında ise önemli yetersizlikler bulunmaktadır. Tarımsal hammaddeler ve bunları işleyen sanayi tesisleri farklı ülkelerin sınırları içinde kalmış olduğundan dolayı da ayrı bir çarpıklık ortaya çıkmıştır.

Türkistan, eski Sovyetler Birliği'nin tüm petrol rezervlerinin %32'sine, kömür rezervlerinin %30'una,⁴ doğal gaz rezervlerinin %50'sine sahip bulunmaktaydı. Ayrıca Türkistan eski SSCB'nin kullandığı bakırın %76'sını, civa ve bizmutun tamamını, bakır ve çinkonun %86'sını, kromun %90'ını, uranyum ve nikelin %80'ini ve manganezin %50'sini karşılamıştı.[2;261] 1928'lerden itibaren sanayileşmeyi kalkınmayla eş tutan eski SSCB, Türk Cumhuriyetleri'nde çok sayıda modern teknolojiye dayalı, hammadde işleyen fabrikalar ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra ağır sanayi tesisleri kurmuştur. Fakat bu işletmeler, daha önceden yerli halkın kurmuş olduğu sanayilere oranla fazla bir oran teşkil etmemiştir. Bu durum, özellikle Türk Cumhuriyetleri'ndeki hammadde

³ Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'dan oluşan coğrafi alan.

⁴ Bu rezervlerden sadece Kazakistan'ın Karanga kömür ocağı eski SSCB'nin 120 yıllık kömür ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede bulunmaktadır.

bolluğu ile kıyaslandığında daha da trajik bir tablo oluşturmuştur. Çünkü, Kazakistan gibi hammadde zengini bir ülke eski Sovyet sanayisinin ancak %3'üne sahip olabilmıştır.[3;14-15]

Türk Cumhuriyetleri'nin, Sovyet döneminden devralmış oldukları en önemli yapısal özellik, tarım ağırlıklı üretim yapısına sahip olmaları olmuştur. Tarımsal üretimde tüm birliğin ihtiyacını karşılayan hammadde olarak kullanılan ürünler arasında yer alan pamuk, ipek gibi ürünlere dayalı endüstri kolları ise Türkistan'da kasıtlı olarak geliştirilmemiş, bu alandaki işletmelerde çalışan uzmanlar ve işçiler arasındaki Türk kökenli Sovyet vatandaşlarının oranı düşük tutulmuştur. Örneğin Türkistan, pamuğun 90'ını üretmesine rağmen bölgede kurulan tekstil endüstrisinin oranı %5, ipeğin %60'ını üretmesine rağmen ipek tekstil ürünleri sanayiindeki payı %7 olmuştur. Türk Cumhuriyetleri'nde uygulanan tarım politikaları ise, daha çok, üretim alanlarının artırılmasına yönelik olarak işlemiştir.[4;71-72]

Ulaşım, haberleşme, alt yapı, eğitim, sağlık gibi alanlarda yine diğer Sovyet Cumhuriyetleri'ne göre geri olan bu ülkelerde, okur-yazar oranı ve ortalama hayat seviyesi Sovyet ortalamasının altında, bebek ölüm oranları ise ortalamanın üstünde olarak meydana gelmiştir. Alt yapı, Sovyet ekonomik sisteminin işleyişine göre kurulduğu için Rus koloniyalizminin damgasını taşımaktadır. Kentlerin alt yapısı ise, telekomünikasyon dışında her şeye rağmen klasik az gelişmiş ülkelerden daha iyi bir görünümündedir.

III. TÜRKMENİSTAN

Türkmenistan'da nüfusun %55'inin kırsal alanda yaşaması ve çalışanların %42'sinin tarımda yer alması ve milli gelirin yaklaşık yarısının tarım sektöründen sağlanması ülkeye bir tarım ülkesi görünümünü vermektedir. Ülkede geniş miktarda var olan ve tarıma elverişli olmayan arazilerde zengin petrol, doğal gaz, sülfür, mineral tuz ve maden yatakları bulunması, hem bu bölgelerdeki nüfusun istihdamına yardım etmekte hem de tarıma elverişli girdi hammaddeleri sağlama yönünden yardımcı olmaktadır. Ülkede iklim ve toprak şartları tarımda su kullanımını zorunlu kılmaktadır.[5;8] Türkmenistan'da tarımsal üretimin büyük bir bölümü kolhoz ve sovhozlarda yapılmakta olup özel tarım alanları ve özel tarımsal üretim çok düşüktür.⁵ Son yıllarda sovhöz ve kolhoz arazilerinin kiraya verilmesine başlanmıştır.⁶ Bu uygulamanın olumlu sonuçlar vermesi

ve bu işletmecilik tipinde verimin yükselmesi özel girişimciliğin geleceği hakkında olumlu işaretler vermektedir. Türkmenistan'da sosyalist sistem döneminde politikalar ve merkezî planlama ile belirli bir bölgede tek bir ürün yetiştiriciliği yapılırken, aynı ürünün işlenmesi, değerlendirilmesi ile ilgili sanayi ve pazarlama ile ilgili hizmetler farklı bir bölgede kurulmuş ve yerleşmiştir. Bu ülkede yıllarca süren bu uygulama, ürün ile ürünü işleyen ve girdi sağlayan sanayi arasında entegrasyon kurulmasına izin vermemiştir. Hammadde üretimi ile entegre olmayan sanayi, yeni teknolojileri de uygulayamamış, böylece bir taraftan hammadde üretiminde ve tarıma dayalı sanayide teknoloji geriliği, diğer taraftan halkın sadece birincil ihtiyaçlarının karşılanması ile yetinilmesi ve kalitenin ikinci plana itilmesi sonucu ülkede bir çok alanda üretim yetersizliği, üretim-işleme-pazarlama entegrasyonu eksikliği ve kalite düşüklüğü ortaya çıkmıştır. Bunun sonucu olarak ülkede mevcut durumda, çok çeşitli ihtiyaç maddelerine ve ileri kalitedeki üretime yönelme bakımından yüksek bir potansiyel hareketsiz durumdadır. Bu arada ülkede tarımda monokültür egemenliğinin ortaya çıkması sebebiyle gelecekte ürün çeşitliliğine gidilmesinin gerekliliği ortaya çıkmıştır. Tarımsal üretimi arttıracak faktörlerin arasında sermayenin özel bir yeri olduğu için tarıma ayrılan sermayenin son yıllarda azalması üretim artışını sınırlayıcı bir etki yapmıştır. Türkmenistan'da tarımsal pazarlamada devletin genellikle hem alıcı, hem satıcı olması, özel teşebbüsün devreye girişini etkisiz kılmaktadır. Devletin bu alandan çekilmesiyle özel teşebbüsün sistemi daha ekonomik ve daha hızlı işleteceği kuşkusuzdur. Geri durumda olan tarım sanayii alt yapısının da iyileştirilmesi gereklidir. Türkmenistan'da gıda sanayiinin, tarımsal üretim faaliyeti ile bütünleşmesi de önemli bir konudur. Bunun için, sözleşmeli çiftlik statüsünün kurulması ve işletilmesine büyük ihtiyaç vardır. Bu sözleşmeler, şu anda girişimci firma ve kolhozlarla, özelleştirme yapıldıktan sonra da özel işletmelerle yapılabilir.[6;14-18]

Türkmenistan'da ekonomik sektörler içinde sanayi önemli bir yere sahip bulunmakta ve özellikle petrol ve doğal gaz üretimi, sanayinin temelini oluşturmaktadır. Ülkede şu andaki doğal gaz üretimi ve ihracatı yetersiz olan eski boru hatları ile gerçekleştirilmekte olup yeni hatların devreye girmesiyle ve gaz satış fiyatının dünya fiyatlarına yükselmesiyle ülkenin refah seviyesinin yükseleceği kesin görülmektedir. Ülkede gıda sanayii üretimi %14'lük bir paya sahip olup 1980'den sonra talebin artışı ve ihtiyacın yurtiçinden karşılanmak istenmesi gibi nedenlerle sürekli olarak artmıştır. Bu durum özel teşebbüs için de gıda sanayiinin önemli bir

⁵ 1995'te tarımsal üretimin % 10'u özel sektör tarafından sağlanmıştır.

⁶ Toprağın, üretim araçlarının ve hayvanların kolhozun malı olduğu işletme tipinde, elde edilen gelirler kolhoz üyeleri arasında emeğin

niteliğine göre bölüştürülmektedir. Solhozlar ise devlet tarım işletmeleridir

yatırım alanı olduğuna işaret etmektedir. Ülkede gelişmiş teknolojiye göre çalışan bazı sanayi kuruluşları yanında, genellikle eski teknolojiye dayalı, hijyenik ve verimlilik düzeyleri iyileştirilmeye muhtaç sanayi kuruluşları yaygın bulunmaktadır. Verimsiz ve yaşlı olan bu işletmelerin ıslah edilmesi yerine yeni ve modern teknoloji ürünü tesislerin kurulması daha tutarlı görünmektedir. Bu durum yeni yatırım imkanlarını da beraberinde getirmektedir. Türkmenistan'da yeni tarım sanayileri son teknolojiye göre kurulmaktadır. Diğerleri de bu arada faaliyetlerine devam etmektedirler. Ülkede eski dönemde sanayi, tüketici ihtiyaçlarına cevap vermeden çok silah ve ağır sanayie önem verilerek yönlendirilmiştir. Başlıca sanayi dalları, petrol üretimi ve çırçır fabrikalarıdır. Sanayi sektörü büyük ölçüde enerji, diğer doğal kaynaklar ve pamuğa dayalı olup ülkedeki tekstil fabrikaları toplam sanayi üretiminin 1/3'ünü gerçekleştirmektedirler. Türkmenistan'da istihdam fazlası olan, verimsiz, düşük kalite ve standartlarda üretim yapan sanayi kuruluşlarının yeniden yapılanmaları gerekmektedir. Ama bunun için gerekli rehabilitasyon ve özelleştirme çalışmalarını yapacak kadroların eksikliği, girişimci sınıfın bulunmaması, bu ülkeler için çözümün kısa vadede yabancı kaynaklı olmasını gerektirmektedir. Türkmenistan petro-kimya sanayii oldukça gelişmiş olup iki büyük rafineri bulunmaktadır. Rafinerilerin teknolojileri eski ve verimsizdir. Yakında doğal gaz işleyerek polietan üretecek bir tesis işletmeye açılacaktır. Türkmenistan Avrupa'ya sıvılaştırılmış doğal gaz (LNG) ihraç etmeyi planlamaktadır. Ülkede çıkarılmakta olan diğer mineralleri işleyen kimya tesisleri oldukça gelişmiş olup kimya sanayii, toplam sanayinin 1/3'ünü teşkil etmektedir. Bir çok işletme, üretimde görülen düşüşe neden olan istikrarsız ekonomik ilişkiler ve sürekli ödeme güçlükleri karşısında çalışmaya devam etmektedir.[6;11-23]

Türkmenistan'da demiryolu ve metalürji sektörünün bulunmaması nedeniyle, yeni demiryolu yapımları ile mevcut şebekenin yenilenmesi için gerekli olan yol malzemeleri ile çeken-çekilen araç temininde ithalat zorunlu olmaktadır. Birliğin dağılması sırasında, demiryolu kapasitelerinde dengeli bir dağılım yapılmaması sonucu Türkmenistan demiryollarının malzeme ve araç konusunda sıkıntıları olmaktadır. İngiltere'den Çin'e kesintisiz demiryolu bağı kuracak olan Trans-Asya demiryolu projesi, Türkmenistan için büyük önem taşımaktadır. Ülkedeki bankacılığın yapısı, diğer BDT ülkelerine benzemektedir. Yani, üstte Merkez Bankası görevini yüklenmiş olan bir devlet bankası ve onun denetimi ve kredi desteğinde "ticari bankalar" bulunmaktadır. Bu ülkede de ticari banka deyimi, belirli sahalarda devlete finansman sağlamakla görevli, topladığı paraları genel olarak devlet kuruluşlarına aktaran devlet

kurumlarına verilen ünvan anlamına gelmektedir. Diğer cumhuriyetler gibi burada da bağımsızlığa kadar bütün dış ilişkiler doğrudan Moskova'dan yönetildiği için, özellikle dış ilişkilerde deneyimsizlik ve bilgisizlik başlıca sorun olarak görünmektedir. Serbest ekonomi düzenine geçme aşamasında bankacılıkta da değişim yaşamaya başlanmıştır. Bankaların, sadece ihtisas kollarına kredi vermeleri anlayışından vazgeçilmiş, her bankanın her işlemi yapabilmesi esasına dönülmüştür. Türkmenistan hükümeti, vatandaşlarına doğal gaz, su ve elektriği ücretsiz olarak vermektedir. Ayrıca BDT ülkelerinin hepsinde olduğu gibi devlet, serbest pazar fiyatı on beş kat daha pahalı olan bazı temel tüketim mallarını sübvansede etmektedir.[6;25-30]

IV. AZERBAJYCAN

Azerbaycan, tarımsal açıdan gelişmiş bir ülke konumunda olmasına rağmen, bağımsızlıktan sonra, bir yandan yeni ekonomik sisteme geçişteki güçlükler, diğer yandan Ermenistan'la olan savaşın ülkeye getirdiği büyük yük⁷ gibi nedenlerle fiyatların enflasyonun altında kalmış ve bunun sonucunda üreticiler üretimden vazgeçme eğilimlerine girmişlerdir. Bunun doğal sonucu olarak ta üretimde düşüşler ve gıda maddeleri ithalatı zorunluluğu doğmuştur.[7;1]

Azerbaycan'da, toprağın sadece %7'si tarıma elverişli olduğu halde eski dönemde merkezî planlama çerçevesinde tarım ülkesi olmaya mecbur edilmişti. Tarımsal üretimin net maddi üretim içindeki payı 1980'lerde %30'dan 1991'de %41'e yükselmesine rağmen 1992'deki tarım üretimi, sanayi ürünlerindeki fiyat artışları nedeniyle net maddi üretimin %30'una kadar azalmıştır. Temel besin maddeleri alanında yeterli olmasına rağmen tarımsal sanayii eski ve yetersiz bir sistemle işlemektedir. Sulama şebekelerinin ıslah edilememesinden dolayı sorunlar doğmaktadır. Yetiştirilen başlıca ürünler, tahıl, meyve, pamuk, çay ve tütün olup tahıl, tüm tarımsal üretimin 2/3'ünü oluşturmaktadır. Üzüm, pamuk ve tütün genellikle devlet tarafından üretilmektedir. Azerbaycan, dünya havyar üretiminin %80'ini karşılamakta olup bu alanda kendisine yeni pazarlar aramaktadır. Tarım sektörü de diğer sektörler gibi değişim içinde olup son yıllarda üretimde meydana gelen artışlar teknolojik gelişmelerden değil bölgesel artışlardan dolayı gerçekleşmiştir. Üretim miktarı son iki yılda gerilemeye başlamıştır. Tarımsal faaliyetler, diğer cumhuriyetlerdeki gibi büyük ölçüde sovhöz ve kolhozlar tarafından yürütülmektedir.⁸ Yeni

⁷ Savaşın faturası Kasım 1995 itibarıyla 16 Milyar \$ olarak hesaplanmıştır.

⁸ "Sovhoz", devlet tarım işletmelerine verilen isimdir. "Kolhoz" ise kolektif ekonomi demek olup, bu işletmelerde elde edilen gelirler kolhoz üyeleri arasında

dönemde, diğer sektörlerde olduğu gibi tarımda da özelleştirme gündeme gelmiştir. Azerbaycan'da özel sektör, tarımsal üretimin %15-20'sini gerçekleştirmekte olup, üretim daha çok sebze, meyve ve çiftlik hayvanları üzerindedir. Tarım ürünlerinden, pamuk, üzüm, çay, ipek, tahıl ve tütünün üretimi ve işlenmesi hala devletin tekelindedir. Tarımda kredi kolaylıkları olmakla birlikte, sistem tasarrufları yönlendirici olmadığı için yeterli sermaye tahsisini oluşturan bir yapıda da değildir. Özellikle tahıla dayalı mallarda talep ve ticaret imkanı bulunmasına rağmen lojistik ve nakliye konularında sorunlar bulunmaktadır. Azerbaycan'da tarım sektöründe arazi organizasyon değişiklikleri, fiyatlandırma politikaları, toprak reformu, çiftliklerin yeniden yapılanması, eğitim, girdi arzı, pazarlama ve dağıtım konularında teknik yardımlara ihtiyaç vardır.[8;17-19]

Azerbaycan'da sanayi sektörü 1992 tahmini ile net maddi üretimin %50'sini oluşturmakta olup işgücünün %16'sını istihdam etmektedir. Sektörde yer alan bir çok fabrika, yeni teknolojiler uygulanmadığı için yetersiz durumdadır ve üretim kapasitesi bir çok alanda yurtiçi talepten fazladır. 1991 itibarıyla sanayi üretiminin %31'ini gıda sanayii, %9'unu hafif sanayii, %12'sini petrol sanayii ve %14'ini makine inşa sanayii oluşturmaktadır. Ağır sanayide genelde ara mal ve yarı mamül mal üretilmekte olup temelini petrol sanayisi oluşturmaktadır. Ham petrol üretimi 1986'dan 1991'e kadar %15 oranında düşmüştür.[9;59] Bu sebeple 1992'de petrokimyasal, makine inşa sanayi ve metalürji sektörlerinde üretimde düşüşler görülmüştür. Bunda, eski SSCB ile yapılan anlaşmalara uyulmaması ve ödemelerdeki gecikmelerden kaynaklanan girdi kıtlığı etkili olmuştur. Ülkede merkezi planlamadan uzaklaşırken, sistemdeki karışıklıklar ve fiyatlardaki hızlı artışlarla birlikte, 1992'nin ilk yarısında imalat sanayiindeki üretim, bir önceki yılın aynı dönemine göre %22 azalmıştır. Sanayi sektörünün çıktı fiyatlarında %60'lık artış, eski dönemdeki kuruluşların yasal ödemelerinin azaltılması veya dondurulması, müşterilerin gecikmeli ödeme yapması gibi nedenlerle sanayi sektörünün borçlarının artmaya başlaması, borç verenlerin nakit para talep etmeye başlamaları, 1992 başlarında kuruluşların finansal durumunu etkileyen etkenlerdir. Toplam sanayi üretiminde %24'lük bir paya sahip olan dokuma, giyim ve deri sanayii, orta ve küçük işletmelerden oluşmaktadır. Azerbaycan hafif sanayi ürünlerinin toplamında diğer Türk cumhuriyetlerine göre birinci, pamuklu kumaş üretiminde ise eski SSCB ülkeleri içinde ilk sırada yer almaktadır. Ülke topraklarının %12'sini kaplayan orman ürünleri sanayiinde ortaya çıkan üretim azalmaları, önemli ölçüde hammadde,

yardımcı madde yetersizlikleri ve bu girdilerin ithalinde ortaya çıkan döviz kıtlıkları sebepleriyle ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da özelleştirme ile ilgili kanun Ocak 1993'te yürürlüğe girmiş olup üretimdeki düşüş ve işsizlik nedeniyle sanayi ve hizmet sektöründeki kuruluşların reformu hala planlama aşamasındadır. Sanayi kuruluşlarının büyük bir bölümü ağır finansal zorluklarla karşı karşıyadır ve yetkililerin amacı 1996 itibarıyla kamu girişimlerinin %60'ını özelleştirmektir.[8;19-22] Ülkenin en büyük enerji kaynağı olan petrol ve doğal gazın %77'si Hazar Denizi'nden çıkarılmaktadır. Enerji ürünleri fiyatlandırmasında, şu anki fiyatlarla açığın kapatılmasına, enflasyonun etkisizleştirdiği gerçek fiyatların belirlenmesine ihtiyaç vardır.

Azerbaycan gelişmiş bir ulaşım sistemine sahip olmakla birlikte, altyapısı ve ekipmanları genellikle iyi durumda değildir. Tüm ulaşım sektöründe rekabet edilebilir bir piyasanın yavaş yavaş oluşmasına karşın, bazı alt sektörlerde bazı önlemlerin alınması gerekmektedir. Haberleşme ağı, ülkedeki tüketicilere hizmet sağlamada yetersiz kalmaktadır. Haberleşme sektörü devlet tarafından yürütülmektedir. Haberleşme ağının gelişmesini engelleyen hususlar ise: master planın gelişmesi için veri ihtiyacının olması; Haberleşme ağının bakımı için yedek parça eksikliği; uluslararası teknik standartlara ulaşmadaki zorluklar; uygun işleme ve bakım stratejilerinin olmaması; operasyon ve bakım için bilgisayar kolaylıklarının olmaması gibi sıralanabilir. [8;22-27]

V. ÖZBEKİSTAN

Özbekistan, dünyanın dördüncü büyük pamuk üreticisi olup, kollektif ve devlet çiftliklerinde yetişen pamuk, tarımsal üretimin gayrisafi değerinin yaklaşık %40'ını oluşturmaktadır. Hemen hemen tüm işlenmiş arazilerin sulanmasıyla son yıllarda tarımsal üretim hızla artmıştır. Diğer önemli ürünler buğday, sebze, meyve ve ipektir. Özbekistan'ın ekonomik yapısı tarım ağırlıklı olup tarımın Net Milli Üretim içindeki yeri %53'dür. Tarıma ayrılan arazi toplam arazinin %9'u olup daha çok sulanan arazilerde tarım faaliyetleri yapılmaktadır. Sulu üretimin en önemli ürünü olan pamuk üretimi BDT üretiminin 2/3'ünü oluşturmaktadır. BDT'de üretilen pirincin yarısı yine bu ülkede üretilmektedir. Ülkede yaygın pamuk ekimi ve zirai mücadele araçlarının kullanımına paralel olarak arazilerde kirlenme ortaya çıkmıştır. Özbekistan'da tarımsal üretimin yapıldığı işletmeler; kolhozlar, sovhozlar, meşhozlar⁹ ve ferdi

emeğin niteliğine göre bölüştürülür. Kolhozlarda, toprak, üretim araçları ve hayvanlar işletmeye aittir.

⁹ Kurumlararası hizmetleri gören kooperatif kuruluşları veya devlet kuruluşları.

işletmeler¹⁰ olmak üzere 4 ana gruba ayrılmaktadır. Ülke ekonomisinde hayvancılık da önemli yer tutmakta olup ipekböceği yetiştiriciliğinde BDT koza üretiminin yaklaşık yarısı bu ülkede gerçekleştirilmektedir. Özbekistan'da sulama sisteminin gelişmesiyle beraber özellikle pamuk üretimi 1960-80 arasında hızla artmış ve sulanan arazi miktarı %95 genişlemiştir. Ancak bugün tarımsal teknoloji çok az değişmiş, ürün verimi durgunlaşmış, verimsiz arazilerle birlikte hektar başına verim de düşmüştür. 1990 ve 1991 yıllarında 500 bin hektar tarıma elverişli arazi çiftçi ailelerine dağıtılmıştır. 1992 başında özelleştirme ile ilgili yasa çıkarılmış, 1993'de bazı hayvancılık çiftlikleri de özelleştirilmiştir. Tarıma dayalı sanayi işletmelerinde de özelleştirmeye başlanacak, ancak pamuk üretimi devlet kontrolünde kalacaktır. Özbekistan'da malların girdi ve çıktı fiyatlarının serbestleştirilmesi büyük bir kurumsal düzenlemeyi gerektirmektedir. Değişimlerin etkili olabilmesi için, devletin gerçekleştirildiği fonksiyonların özel kuruluşlar tarafından yürütülmesi ve faaliyetlerin yasal ve kurumsal değişikliklerle desteklenmesi gerekmektedir. Bu reformlardan elde edilen kazançlar, pamuk üretimine çok fazla olan eğilimin ortadan kaldırılması ve dünya ekonomisiyle daha büyük bir bütünleşmeye kayılmasıyla artırılabilir.[10;17-18]

Özbekistan çok önemli yeraltı kaynaklarına sahip olup, 1993'te 45 milyar metreküp doğal gaz üretimi ile eski SSCB'nin en büyük doğal gaz üreticisi durumuna gelmiştir. Ülkede madencilik sektörü önemli bir potansiyele sahiptir. Ülke yılda 60-70 ton altın üretimiyle dünyanın en büyük on altın üreticisi arasında yer almaktadır. Bakır rezervleri ise, yaklaşık 800 milyon ton olarak tahmin edilmektedir. Özbekistan sanayisinde, Azerbaycan'da olduğu gibi petro-kimya ağırlıklı bir yere sahip olup bu da büyük ölçüde suni gübre üretimine dayanmaktadır. Ülke makine ve teçhizat üretiminde Orta Asya'nın en gelişmiş sanayisine sahip bulunmaktadır. En önemli hafif sanayi ürünleri, pamuklu ve ipekli kumaştır. 4 milyon ton pamuk üretiminin %21'i özel sektörün elindedir. Ülkede 1992 ve 1993'te enerji fiyatlarında meydana gelen artışla birlikte sanai üretimde düşme meydana gelmiştir. Yüksek ithal girdi fiyatları ve düşük talep, sanai üretimdeki düşüşün diğer sebepleri sayılmaktadır.[10;13-19] 1993 IMF rakamlarına göre sanayinin net maddi üretim içindeki payı %34 olarak belirtilmiştir.

Özbekistan, diğer BDT ülkelerine göre gelişmiş bir ulaştırma sistemine sahip olup, sistem karayolu ağırlıklıdır. Halen Orta Asya havayolu ve karayolu sistemlerinin kavşak noktası olan ülkenin, ulaşım

sisteminin eksik ve tamamen devlet kontrolünde olması nedenleriyle yeniden yapılması gerekmektedir. Ayrıca; ulaşım hizmetleri için fiyatların serbestleştirilmesi; modern yol kullananlar için ayrı bir vergileme sisteminin oluşturulması; yol, inşaat ve ulaşım endüstrisinde rekabetin artırılması; ulaşım sektöründe hükümetin politika yapıcı ve düzenleyici fonksiyonlarının güçlendirilmesi; hükümet ve büyük devlet işletmeleri arasındaki bağlantının rasyonalizasyonunun sağlanması gibi konularda gelişmelerin sağlanması gerekmektedir. Ülkenin başkenti olan Taşkent, Orta Asya'nın havayolu ulaştırmasının merkezidir. Ülkede banka sistemini: Merkez Bankası; ilgili sektörleri destekleyen sanayi-inşaat bankaları; dış ticareti ve döviz işlemlerini yürütmeye Merkez Bankası'nca yönlendirilen Dış Ekonomik Faaliyet bankaları; vatandaşlardan mevduat toplayan ve onları kredilendiren Mevduat bankaları; çeşitli devlet kurumlarının birleşerek, merkezi bir yapıda kurdukları Devlet bankaları oluşturmaktadır. Banka yatırım kredilerinin %94'ten fazlası tarım işletmelerine ayrılmıştır. 1992'de kırsal bölgedeki yatırımlar %100'e çıkmış ve sosyal, endüstriyel ve teknik alanlardaki gelişmeler desteklenmiştir. Merkez Bankası'nın firmalara verdiği krediler daha çok tarım sektörünü kapsamaktadır.[10;19-23]

VI. KAZAKİSTAN

Kazakistan, eski Sovyetler içinde işlenebilir toprakların beşte birine sahip olup önemli bir tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısıdır. Ülkede; cumhuriyetleri hammadde, girdi ve ürünler için gerekli pazarları birbirlerine bağımlı kılan güdümlü ekonominin bölgesel ihtisaslaşma yönünde yönlendirilmelerini içeren bir ekonomik yapı vardır. 1992'de devletin işletmelerinin %1.5'i özel mülkiyete dönüştürülmüştür. Tarımdaki özelleştirme politikası, arazilerim üreticilere uzun dönemli kiralanması şeklinde olmaktadır. Bu usulün başarılı olması, tarımsal hizmetlerin kredi, teknik yardım, suyun üreticilere dağılımının yeniden düzenlenmesi ve girdilerin pazarlanmasının özelleştirilmesine bağlı bulunmaktadır. Kazakistan tarımının gelişimi, serbest piyasa mekanizmasına geçiş ile tarımın uzun dönem karşılaştırmalı üstünlüklerin sağlanmasıyla yapılacaktır. Kazakistan, gıda maddelerinde net ihracatçı olmasına rağmen, kötü sulama teknikleri ve işletme düzeyinde üretim teknolojileri, bazı verimli toprakların bu özelliklerini kaybetmesine neden olmuştur. Net Maddi Üretim olarak toplam tarımsal üretimin %40'ını bitkisel üretim, %60'ını hayvansal üretim oluşturmaktadır. Tarımsal üretim, büyük ölçekli devlet (sovhoz) ve kollektif (kolhoz) işletmelerde yapılmaktadır. Arazi ile beraber üretim araçları da devlete ait olup özel tarım işletmeleri toplam işlenen alanın %1.5'ini kapsamaktadır.

¹⁰ Kolhoz üyelerine ait evin bahçesi niteliğinde ve 2 dekarı geçmeyen aile işletmeleri.

Devlet tarım sektöründe girdi, alet-ekipman, gıda işleme hizmetlerinin arzı, ürün pazarlama ve fiyatlandırma dahil her alanda kontrolü elinde bulundurmaktadır ve tahıl ve hayvancılığın %60'ını satın almaktadır. Geri kalan üretimin bir kısmı işletmelerde tüketilmekte, diğer kısmı ise takas ticaretine konu olmakta veya karaborsada satılmaktadır. Bitkisel üretimde verimlilik, yağmurun miktarı ve dağılımı ile ilgili olarak bölgelere göre değişiklikler göstermektedir. Üreticiler üretimi tamamen devletin direktiflerine göre gerçekleştirdikleri için bu alanda düşük maliyette çalışmak için bir teşvik bulunmamaktadır. Geri teknolojiye sahip makine ve ekipman parkı, etkin olmayan depolama ve dağıtım sistemi, düşük verimden ileri gelen sorunları daha da arttırmaktadır. Özelleştirme ile birlikte gündeme gelmesi beklenen işletme büyüklüklerinin azalması, su dağıtım sisteminin de yeniden düzenlenerek gözden geçirilmesini gündeme getirecektir. Aşırı sulama sonucu, giderek küçülmeye başlayan Aral Gölü ve çevresi ile ilgili sorunlar çözüm beklemektedir. Kazakistan'da tarımsal girdilerin arzı devlet tarafından yapılmakta olup, tarımsal ürünler geniş bir alana yayıldığı için işletmeler girdi fiyatları konusunda herhangi bir müdahalede bulunmamaktadır. Girdilerin zamanında ve gereken miktar ve kalitede temini giderek sorun oluşturmakta olup, önceden tarımsal girdiler BDT ülkelerinden ithal edildiği için girdi ithali ve bazı temel girdilerin temini, takas usulü ve kısıtlı döviz sorunları sebebiyle 1992'de en düşük düzeye düşmüştür. Tarımsal ürünlerin işlenmesi ve dağıtımını, sektörün en zayıf halkasını oluşturmaktadır. Bunun sonucunda tüketiciye sunulan gıda maddelerinin kalitesi oldukça düşük olmaktadır. Ürün işleme ve dağıtımında; ülkede yüksek oranda tekelcilik bulunması, dağıtım ve pazarlama konularında yeterli bilgi sahibi insanların bulunmaması, muhasebe-finance-sigortacılık sistemlerinin yetersizliği ve devletçiliğin sorumluluğu ortadan kaldırması gibi sebeplerle problemler bulunmaktadır. Bunun yanında tarımsal kredilendirme, Kazagroprombank'ın özelleştirilmesine rağmen hala devlet tarafından yürütülmektedir. 1992'de tarımsal ürünlerde yapılan fiyat artışları girdi fiyatlarındaki artışları karşılamaktan uzak kalmıştır. Hayvancılık ise; daha çok sığır ve küçükbaş ağırlıklı olup bu alanda gelişme potansiyeli ve ihraç imkanı bulunmaktadır. Yakın gelecekte sektörü, üretim azalması ve verim düşüklüğü sorunları beklemektedir. Üretimdeki düşüşler daha çok yem ve zirai ilaç girdilerinin bulunamaması ve tarımda ticaret hadlerinin gerilemesinden doğmaktadır. Ülkedeki tabii meralar, açık mera hayvancılığına dayalı hayvansal üretimi ideal kılmasına rağmen, eski dönemde, yem üretimine bağlı besicilik faaliyeti teşvik edilmiştir.[11;27-32]

Kazakistan, önemli ölçüde maden kaynaklarına sahip olup, geniş miktarda maden çıkarma ve işleme kapasitesine sahiptir. Ülkede metalürji, ağır sanayi için gerekli makine ve ekipmanı, petro-kimya, tarımsal ürünleri işleme ve tekstil alanında gelişmiş bir sanayi alt yapısı vardır. Kazakistan, nihai tüketim mallarının yarısını, ara mal ve hammadde ihtiyacının %75'ini ithal etmektedir. Ülkede konuşlandırılmış olan iki önemli tesis, Baikonur Uzay Merkezi ve Semiplanstict Nükleer Silah Test Merkezi ülkenin siyasi ve ekonomik önemini arttırmaktadır. Ekonomik hayatta kamu sektörü hala ağırlığını korumaktadır. Özelleştirme programında öncelikli sektörler hizmet ve perakende ticarettir. Özelleştirme programı uyarınca 1992 sonu itibarıyla, kamuya ait sanayi işletmelerinin yarıya yakını, tarım işletmelerinin %40'ı ve hane halkının oturduğu evlerin tamamının özelleştirilmesi bitmiştir. Ülkede uygulanan özelleştirme programı başarılı olarak devam ederek Rusya'nın ve diğer Türk Cumhuriyetleri'nin önünde devam etmektedir. Net maddi üretimde 1990 ve 1991'de görülen gerileme, diğer cumhuriyetlerdeki ekonomik yapının yeniden inşası çalışmaları ve 1991'de yaşanan kuraklık sonucu ortaya çıkmıştır. Kazakistan, Özbekistan'la Şubat 1994'ten itibaren uygulamaya konan ve sınırların açılmasını, kişi mal ve hizmetlerin serbest dolaşımını, ortak bir banka ve maliye sisteminin ihdasını, ortak yatırım politikası tespitini ve gümrük vergilerinin kaldırılmasını öngören ikili bir Ekonomik Birlik Anlaşması imzalamıştır. Bu iki ülkeye daha sonra Kırgızistan da katılmıştır. Söz konusu anlaşma, "Ortak Ekonomik Pazar"ın temellerinin atılabileceği şeklinde yorumlara sebep olmaktadır.[12;33]

Kazakistan Türk Cumhuriyetleri içinde en zengin yeraltı kaynaklarına sahip ülke olup; tungstende dünya birincisi, krom ve manganezde dünya ikincisi, borda dünya üçüncüsü, molibden ve fosfatta dünya dördüncüsü rezervlere sahiptir. Ülke, petrol ve doğal gaz üretimi açısından 1993'te dünya 23. sü olmasına rağmen üretim ve ihracat, boru hattı sıkıntısı nedeniyle sınırlı kalmaktadır. Teknolojik olarak az gelişmiş olan ülkede, yabancı yatırımlarla birlikte gelecek paraya ihtiyaç vardır. Ülke bir taraftan ulaştırma gibi bazı alanlarda SSCB'den kalma eğitilmiş işgücü ve hazır altyapıya sahipken, diğer taraftan piyasa bilgisi ve dünya ticaretinin işleyişi hakkındaki bilgiler yetersizdir. Kazakistan, enerji fiyatlarının ucuz olması ve yanlış enerji politikaları nedeniyle BDT ülkeleri içerisinde 3. büyük enerji tüketicisi durumundadır. Petrol sanayiini modernize etmek için büyük ve pahalı bir plan yürürlüğe konulduğu için ülkenin acilen yabancı sermayeye, tecrübeye, eğitim ve rafineri altyapılarının incelenmesine ihtiyacı vardır. Ülkenin sanayi yapısında şu çelişkiler bulunmaktadır:

- Ülkenin doğu ve batısında bulunan üç petrol rafinerisine rağmen, bunları birleştirecek boru hattının bulunmaması;
- Ülkenin elektrik enerji şebekesinin birbirinden bağlantısız olması;
- Demir tozlarının ülkede rafine edilerek konsantre hale getirilmesine rağmen, çelik üretimi için Rusya'ya gönderilmesi;
- Boksit yönüyle zengin olan ülkede alüminyum tesislerinin bulunmaması;
- Çamaşır makinası ve ütü dışındaki ev aletlerinin ithal ediliyor olması;
- En büyük traktör ihracatçısı ve üreticisi olmasına rağmen biçerdöver konusunda diğer cumhuriyetlere bağımlı olması... Diğer cumhuriyetlerle olan ticaret ilişkisinin bozulması ve bazı ithal malların temininde yaşanan sorunlar nedeniyle 1992'de sanayi üretimi %15 oranında azalmıştır.[11;32-36]

Ulaştırma sisteminin temelini demiryolları oluşturmaktadır. Yolcu taşımacılığında ise karayolları daha öndedir. Demiryolları ağının 1/3'ü tamamen elden geçirilmeye muhtaç olup, karayolu ile yük taşımacılığı da nicelik, nitelik ve güvenilirlik açısından yetersiz kalmaktadır. Yedek parça eksikliği, uzun vadeli çalışmalarda önemli zorluklara yol açmaktadır. Karayollarının altyapısı elverişlidir ama, bakım ve onarıma ihtiyaç duymaktadır. Ulaştırma sektörü; büyük oranda kamu mülkiyetinde olup, işletmeciliğini de devlet yürütmektedir. Kara, hava ve deniz trafiğinde son yıllarda yaşanan düşüşün en önemli nedeni, Kazakistan kömürü ve hammaddelerinin kullanıcısı olan Rusya'nın talebinde meydana gelen azalmalardır. Kara ulaştırma hizmetlerinin özelleştirilmesinin hızlandırılması gündemdedir. Kazakistan'ın serbest piyasa ekonomisine geçişte karşılaştığı en büyük sıkıntılardan biri de telekomünikasyon alanında olmuştur. Pazar ekonomisinde malların yanında bilginin de serbest akışının esas olmasına rağmen, ülkedeki haberleşme altyapısı, ülkenin ekonomik gelişmesini istenilen düzeye getirmeyi desteklemek için yeterli nitelik ve nicelikte değildir.[11;36-39]

VII. KIRGIZİSTAN

Toplam arazisinin %7'si tarıma uygun olan Kırgızistan'ın Net Maddi Üretimi'nin %40'ını ve toplam istihdamının 1/3'ünü tarım ve hayvancılık oluşturarak ülkenin sürükleyici sektörü olma özelliğini göstermektedir. Tarımda özelleştirme çalışmaları başlamış olmakla

beraber, halen sovhoz ve kolhoz sistemi geçerlidir. Pazarlama ve fiyatlar devlet kontrolünde olup 1994 rakamlarına göre tarımsal üretimin %64'ü özel mülkiyete konu olan çiftliklerden, %30'u devlet çiftliklerinden, %6'sı kişisel üretimden elde edilmiştir. 1992 başlarında fiyat liberalizasyonunun etkisiyle ürünlerin devlet alım fiyatları, girdilerde görülen artışın gerisinde kalmıştır. Buna paralel ticarete bozulmalar başlamış ve ana girdilerdeki talep en aza inmiştir. 1992'de tarım ürünlerinin fiyatı prensipte serbest bırakılmasına rağmen üretimin yarısı hala devlet düzeni sistemi içinde satın alınmakta olup, devlet bir çok ürünün başlıca alıcısı durumundadır. 1992'de başlayan toprak özelleştirme faaliyetleri, etnik sorunlar, özel çiftlikler için girdi fiyatlarının yüksek oluşu, girdilerde yaşanan kıtlık, devlet ve kolektif çiftlik temsilcilerinin baskılarının artması gibi nedenlerle askıya alınmıştır. Özel çiftlikler işlenmek amacıyla ürünlerini devlete satmak zorundadırlar ve tarım ürünlerinin işlenmesi, pazarlanması, depolanması konularında özelleştirme başlamamıştır. Gıda sektöründe toptan satışın özelleştirilmesi işlemleri henüz ilk aşamadır. Bu ülkede tarımsal reformun uzun vadedeki hedefi; özel ve rekabetçi bir serbest pazarın oluşturulduğu ve kaynakların yeterince değerlendirildiği, doğal kaynakların korunduğu ve çiftçi ailelerine yeterli gelirin sağlanabildiği bir yapılanmanın sağlanmasıdır. Hayvansal üretim ise; 1990'a kadar toplam tarım üretiminin yaklaşık 2/3'ünü oluşturmuştur. Bu yıldan sonra üretim düşüş göstererek 1992'nin ilk çeyreğinde devlet sektöründe et, süt ve yumurta üretimi ortalama %20 oranında azalma göstermiştir. Devlet sektörünün çiftlik hayvanları verimi şu anki Batı Avrupa düzeyinin yarısını ancak yakalamaktadır.[13;26-29]

Kırgızistan, bazı sanayi dallarında dünya standartlarında veya üzerinde gelişmeler göstermektedir. Sanayi sektörünün belli başlı sorunları şunlardır:

- Mevcut sanayinin devam etmesi için, halen Rusya'ya bağımlılık söz konusudur;
- Rusya ile olan ilişkilerin kısa dönemde kesilmesi halinde üretimde durma tehlikesi vardır;
- Sanayi girdilerinin diğer ülkelerden sağlanmasında ekonomik güçlükler artmaktadır;
- Özelleştirme uygulamalarına paralel olarak istihdamda sıkıntılar yaşanmaktadır;
- Sınai üretim gittikçe azalmaktadır... Üretim teknolojisi, çağın çok gerisinde kalmıştır. Bu olumsuzluklar giderilmeden sanayi sektörünün gelişmesi mümkün görünmemektedir. Bu arada

özelleştirme çalışmaları diğer ülkelere göre çok başarılı bir şekilde devam ettirilmektedir. Eylül 1993'e kadar devlete ait kuruluşların %26'sı özelleştirilmiştir. 1994'ün ilk yarısında sanayi üretimi, bir önceki yılın aynı dönemine göre %27 düşüş göstermiştir. 1993'te bu düşüş %24 olmuştur. Kırgızistan, gıda sanayii ve konservecilik alanında eski SSCB içerisinde 4. sırada bulunmaktadır ama, teknoloji ve verimlilik açısından çok yetersizdir. Ülkede pamuk, yün ve ipek işleyen fabrikalar da mevcut olup, kapasite, teknoloji ve verimlilik sorunları ile mücadele etmektedir.[13;30-32]

Kırgızistan'da ulaştırma sektörü oldukça gelişmiştir ve ekonominin ihtiyaçlarını potansiyel olarak karşılayabilecek güçtedir. Ulaştırma altyapısı ve makine-ekipman parkı da yeterli durum ve sayıdadır. Taşımacılığın belkemiği karayolu ağı olup, şehiriçi ve şehirlerarası yolların uzunluğu, ülkenin gelişmişlik seviyesine göre büyük değer taşımaktadır. Yaklaşık tüm taşımacılık hizmetlerinin fiyatları hükümet tarafından belirlenmektedir. Ülkede yol geçiş vergisi sistemi yetersiz olup halen taşımacılık harcamalarından küçük bir oranda vergi alınmaktadır. Ulaştırma sektöründe, özelleştirme potansiyeli oldukça yüksek olup, öncelik karayolu taşımacılığına ve yol inşasına verilmektedir. Kırgızistan'ın telekomünikasyon altyapısı, ekonominin dışa yönelik oryantasyonunu desteklemekte yetersiz kalmaktadır ve BDT ülkeleri dışındaki ülkelerle ekonomik bağların gelişmesini engellemektedir.[13;32-37]

VIII-SONUÇ

Türk cumhuriyetleri üç büyük transformasyon periyodu ile karşı karşıya bulunmaktadır; Bunların ilki ve en önemlisi merkezi planlı bir ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş süreci ile ilgilidir. İkincisi, aşırı uzmanlaşmış ve geniş bir ekonomik alanın bir parçası olmaktan, uluslararası ticaret sahasında kendi ayakları üzerinde durabilen bir ülke olabilme çabalarını ifade etmektedir. Son olarak ise, SSCB'nin bir bölümünü oluşturmaktan, demokratik, bağımsız ve çoğulcu bir yapıya sahip, milli birer devlet olmaya geçiş periyodu sayılmaktadır.[14;104] Bu üç önemli transformasyonun tamamlanabilmesi bir çok şartın gerçekleşmesine bağlı olup, öncelikle ekonomik ve siyasal bağımsızlığın tam olarak sağlanmasına bağlı görünmektedir. Söz konusu ülkeler, şimdilik piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçmek ve kurumlarını oturtmak yönüyle karar vermiş görünmektedirler. Bağımsızlığın ilanından bu yana 4 yıl gibi bir zaman dilimi geçmesine rağmen ülkelerde halen bir kısım belirsizlikler, olumsuzluklar ve sıkıntılar devam ettiği için geçiş sürecinin çok dikkatli olarak

gerçekleştirilmesinin gerekliliği ortadadır. Piyasa ekonomisine geçiş için temel şartlardan biri olan hukuki alt yapının oluşturulmasının büyük oranda tamamlandığı kabul edilmektedir.

Piyasa ekonomisine geçiş için gerekli olan temel yasal düzenlemeler büyük oranda tamamlanmakla beraber transformasyon sürecinin halen devam ettiği açık bir gerçektir. Bu açıdan duygusal olarak hareket ederek, bir an önce piyasa ekonomisine geçmek için acele etmek, isabetli olmaktan çok, bir çok olumsuz durumları beraberinde getirmiştir. Örneğin fiyatların liberalleştirilmesi ile birlikte, fiyatlarda korkutucu boyutlarda artışlar ortaya çıkmış ve üretimde beklenen artışlar meydana gelmemiştir. Hatta, kontrol altında tutulmaya devam edilen temel tüketim mallarında dahi bir-kaç katına varan artışlar ortaya çıkmıştır. Bu durum transformasyonun, çabucak bir serbestleşme biçiminde değil, devlet öncülüğünde alınacak ekonomi-politik kararlarla aşama aşama gerçekleşmesi gerektiğini ortaya çıkarmıştır. Bu süreç içerisinde planlama dahi hemen terk edilmemeli, devletin öncülük yaptığı ve özel sektöre dayalı bir Planlı Karma Ekonomi Modeli uygulanmaya çalışmalı, devletin ekonomideki payı bilinçli olarak azar azar azaltılmalıdır.[15;28]

Türk cumhuriyetlerinde piyasa ekonomisine ve demokrasiye geçiş olgusunun ülkeler arasında farklı şekillerde ortaya çıktığı da bu ülkelerin transformasyon sürecini çözümlemede yol gösterici unsurlardan sayılabilmektedir: 1993 başında iktidarın fiilen el değiştirdiği tek Türk cumhuriyeti olan Azerbaycan, Rusya ile olan bağımlılık ilişkilerini azaltmaya çalışırken; Ermenistan'la olan savaşın da büyük etkisiyle ekonomik sorunların ağırlaşması ile "kaotik" özellikleri ağır basan bir geçişi düşündürmektedir. Kazakistan'ın piyasa ekonomisine geçiş sürecini siyasi istikrar içerisinde sağlamaya çalışması ve bu sürecin devlet denetiminde adım adım gerçekleştirmeye çalışması bu ülke için "devlet denetiminde" geçiş olgusunu hatırlatmaktadır. Kırgızistan ise; gerek ekonomik liberalleşme ve dışa açılma, gerekse demokratikleşme yolunda attığı hızlı adımlara rağmen, siyasi istikrarını koruyabilmiş bir ülke olarak "toplumsal uzlaşmacı" geçişi sağlamaya çalışmaktadır. Türk Cumhuriyetleri arasında potansiyel kaynakları itibarıyla önemli bir konumda olan Özbekistan'da piyasa ekonomisine geçişin, demokratikleşmeden öncelikli olarak düşünülmesi sebebiyle geçiş sürecinin "otoriter" özellikte olduğu anlaşılabilmektedir. Türkmenistan için de aynı şeyler, büyük oranda söylenebilir. Yani; yeni Türk Cumhuriyetleri'nde siyasal ve ekonomik dönüşüm, Sovyet döneminden bu yana iktidarı ellerinde tutan liderler ve kadrolar tarafından gerçekleştirilmeye

çalışılmaktadır. Buna rağmen bağımsızlık ilanından sonra demokrasiye olan talepler daha çok artmakta ve uluslararası planda da desteklenmektedir.[16;109-142]

Geçiş sürecindeki Türk cumhuriyetlerinden sadece Özbekistan ve Türkmenistan, ekonominin gerilemesi ve üretimin azalmasını, nispeten daha düşük bir seviyede tutarak kısmen olumlu sonuçlar elde edebilmişlerdir. İki ülkedeki bu göreceli olumlu gelişmelere, hammadde zenginlikleri sebep olurken, Azerbaycan'da askeri çatışmalar, karşılıklı ekonomik ambargolar ve iç politikadaki krizler, iktisadi durumun kötüleşmesine ve hayat standartlarının düşmesine sebep olmuş, Karabağ sorunu ile ortaya çıkan mülteci problemi iktisadi hayatta büyük sıkıntılara yol açmıştır. Azerbaycan'da ülke topraklarının yaklaşık dörtte birinin Ermeni orduları tarafından işgal edilmiş olması, ekonomik transformasyonun gerektirdiği reformların gerçekleştirilebilmesi için lazım olan temel barış şartlarının meydana gelmesini zorlamaktadır[17;15-16].

Üretimdeki azalışların, dış ticareti de olumsuz yönde etkilediği açıktır. Özbekistan'da, 1995'in ilk dönemindeki toplam sanayi üretimi, bir önceki yıla göre %83 düşmüş, üretici maliyetleri 13 kat artmıştır. 1994'ün ilk döneminde, 1993'e göre büyüme oranı %94'e düşerek üretici fiyatları 10 kat yükselmiştir. Bu arada BDT'de bütün olarak aynı dönemde sanayi üretiminin %8 oranında düştüğü tespit edilmiştir.[18;1] Aynı şekilde Kazakistan'ın toplam iç üretimi 1994'te büyük bir düşüş göstererek, 1993'ün %75'i olmuş, bu rakamlar 1993 ve 1992 yılları için daha yüksek oranda gerçekleşmiştir. Kırgızistan'da toplam iç üretim 1992, 1993 ve 1994'te sırasıyla bir önceki yılın %87, %86, %74'ü olarak gerçekleşmiştir. Sanayi üretimi bir önceki yıla göre %73, %75, %76 olmuş, tüketim malları üretimi de ortalama %35 oranında düşüş göstermiştir. Aynı değerler, Özbekistan iç üretimi için daha yavaş bir düşüşü göstermektedir. Aynı ülkede sanayi ve tüketim malları üretimi çok az düşmüştür.[19;7] Bu arada eski dönem kaynaklı sorunlardan olan BDT ülkeleriyle ticari bağımlılık unsuru, ekonominin dış açılmasıyla birlikte önemini yitirmeye başlamıştır. Azerbaycan'ın 1994 yılı toplam dış ticaretindeki ithalatının %63'ünü, ihracatının %44'ünü BDT üyesi ülkelerle yapması,[19;4] Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz ihracatının 1994'te 1.8 kat artmasına rağmen BDT ülkelerine olan ihracatın önemli ölçüde azalması bu eğilimin işaretleri olarak görülebilir.[20;1]

KAYNAKLAR

- [1]-Samorodov Alexander, "Background Information on Population, Economic Developments Labour Markets and Employment". Economic Transformation and Employment in Central Asia, International Labour Office, Ankara: 1994.
- [2]-Hayıt Baymirza, "Bu Günkü Türkistanın Bazı Problemleri". Türkiye Modeli ve Türk Kökenli Cumhuriyetlerle Eski Sovyet Halkları Sempozyumu, Ankara:Yeni Forum Yayınları, 1991.
- [3]-Türkiye Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu, Dünyada Küreselleşme Ve Bölgesel Entegrasyonlar Ve Türkiye İlişkileri Özel İhtisas Komisyonu, Ankara:DPT, Aralık 1993.
- [4]-Hayıt Baymirza, Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1987.
- [5]-TÜRKMENİSTAN Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi, TOBB, Ankara:1994.
- [6]-Türkmenistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara: 1995.
- [7]- AZERBAIJAN Tarım ve Tarıma Dayalı Sanayiinin Yapısı ve Türkiye İle İlişkileri Açısından Değerlendirilmesi, TOBB, Ankara: 1995.
- [8]-Azerbaycan Ülke Raporu, TİKA, Ankara: 1995.
- [9]-Azerbaijan, Armenia, Georgia, Kazakhstan, Kyrgyz Republic, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, The Economist Intelligence Unit Limited 1995, EIU Country Profile 1994-95.
- [10]-Özbekistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara: 1995.
- [11]-Kazakistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara: 1995.
- [12]-Brown Bess, "Three Central Asian States Form Economic Union". RFE/RL Research Institute, Nisan 1994.
- [13]-Kırgızistan Ülke Raporu, TİKA, Ankara: 1995.
- [14]-Clatanoff William, "The Road Ahead: A Remark". Economic Transformation and Employment In Central Asia, Edited By: Per Ronnas, Örjan Sjoberg, Geneva: ILO, 1994.
- [15]-Ogan Sinan, "Azerbaycan'ın Pazar Ekonomisine Geçiş Stratejisi". Yeni Forum, Ağustos 1994.

A. BORA-M. DIKKAYA

[16]-İncioğlu Nihal, "Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasi Güçler ve Yeni Siyasal Yapılanma". Bağımsızlığın İlk Yılları, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

[17]-Halbach Uwe, "Karadeniz Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Güneydođu Avrupa ve BDT Cumhuriyetlerinin Durumu Ve Geleceği". Frierich Ebert Vakfı Semineri, İstanbul: 1994.

[18]-Özbekistan'ın Sanayi Üretiminde Problemler Devam Ediyor, Avrasya Dosyası Bülteni, TİKA, Eylül 1995/2

[19]-Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan İstatiki Rapor, Avrasya Dosyası Bülteni. TİKA, Temmuz 1995/1

[20]-Türkmenistan'da İhracaat BDT Sınırları Dışına Taşıyor, Avrasya Dosyası Bülteni. TİKA, Nisan 1995/1.